Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik-pedagogik omillari

Islomova Mehriniso Mirzoyevna
13.00.02 – Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
ixtisosligi doktoranti, Osiyo xalqaro universiteti

Annotatsiya. Oliy ta’lim jarayonida talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik-pedagogik omillar nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tanqidiy fikrlashning zamonaviy ta’limdagi o‘rni, uning kognitiv ko‘nikma va fikrlashga tayyorlik holati sifatidagi xususiyatlari ochib beriladi. Talabaning motivatsiyasi, metakognitiv faoliyati, kognitiv mustaqilligi, noaniqlikni qabul qilishi, refleksivligi kabi psixologik omillar hamda muammoli ta’lim, interfaol metodlardan foydalanish, dialogik ta’lim, hamkorlik muhiti, o‘qituvchining fasilitatorlik pozitsiyasi va baholash mezonlari kabi pedagogik omillarning o‘zaro bog‘liqligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, talaba, psixologik omil, pedagogik omil, motivatsiya, metakognitsiya, refleksiya, kognitiv mustaqillik, interfaol ta’lim, muammoli ta’lim, pedagogik muhit.

Bugungi oliy ta’lim tizimida talabaning faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi yetarli natija sifatida qaralmayapti. Zamonaviy mutaxassis axborotni tahlil qilish, uning ishonchliligini baholash, turli nuqtayi nazarlarni qiyoslash, dalillar asosida xulosa chiqarish va noaniq vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim. Shu sababli tanqidiy fikrlash oliy ta’limning muhim natijalaridan biri sifatida qaralmoqda. Tadqiqotlarda ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasi talabalarning murakkab va yangi muammolarga javob berishga tayyorligi bilan bog‘lanadi.

Tanqidiy fikrlash tushunchasi yagona talqinga ega emas. Biroq zamonaviy tadqiqotlarda uning asosiy tarkibiy jihatlari sifatida tahlil qilish, talqin etish, baholash, xulosa chiqarish, dalillarni tekshirish va o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilish kabi jarayonlar e’tirof etiladi. Facione boshchiligidagi ekspertlar konsensusida ham tanqidiy fikrlash maqsadli va o‘zini-o‘zi nazorat qiluvchi hukm chiqarish jarayoni sifatida tavsiflangan.

Shu bilan birga, tanqidiy fikrlash faqat kognitiv qobiliyatlar yig‘indisi emas. Talabaning mavjud bilimini qayta ko‘rib chiqishga tayyorligi, muqobil qarashlarga ochiqligi, asosli savollar berishga intilishi va o‘z qarashlarini dalillar asosida qayta baholashi ham mazkur kompetensiyaning muhim jihatlaridir. Shu nuqtayi nazardan tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda psixologik va pedagogik omillarni birgalikda o‘rganish muhim ilmiy-pedagogik vazifa hisoblanadi.

Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik omillarning birinchisi — **ta’lim mazmunining muammolilik darajasi**. Faqat reproduktiv xarakterdagi topshiriqlar talabaning mavjud bilimni qayta tiklashiga xizmat qiladi. Muammoli topshiriqlar esa undan sababni aniqlash, dalil topish, muqobil yechimlarni taqqoslash va xulosa chiqarishni talab qiladi. Shu jihatdan o‘quv jarayonida ochiq turdagi savollardan foydalanish samarali hisoblanadi. Masalan, “To‘g‘ri javob qaysi?” shaklidagi topshiriq o‘rniga “Qaysi yechimni ma’qul deb hisoblaysiz va nima sababdan?” shaklidagi savol berilishi talabaning fikrini dalillashiga imkon beradi.

Ikkinchi omil — **interfaol va faol ta’lim metodlaridan maqsadli foydalanish**. Zamonaviy sharhlarda munozara, debat, muammoli ta’lim, keys, guruhli ish, dalillarni tahlil qilish, o‘z-o‘zini va o‘zaro baholash kabi strategiyalar tanqidiy fikrlashni faollashtiruvchi usullar sifatida ko‘rsatiladi.

Biroq metodning o‘zi avtomatik ravishda tanqidiy fikrlashni shakllantirmaydi. Masalan, guruhli ish tashkil etilganining o‘zi yetarli emas. Guruh a’zolari muammoni tahlil qilishi, o‘z fikrini dalillashi, boshqa fikrlarni baholashi va umumiy xulosaga kelishi talab etilgandagina bunday faoliyat tanqidiy fikrlashga xizmat qiladi.

Uchinchi pedagogik omil — **dialogik ta’lim muhiti**. O‘qituvchi tomonidan talabaning fikrini tinglash, qo‘shimcha savollar berish va qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni muhokama qilishga imkon yaratish fikrlash jarayonining chuqurlashishiga yordam beradi. Oliy ta’lim amaliyotini o‘rgangan tadqiqotlarda o‘qituvchilar tahlil, baholash va talqin qilishni muhim tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari sifatida baholashi, dialogga asoslangan yondashuvlardan foydalanishi qayd etilgan.

To‘rtinchi omil — **o‘qituvchining pedagogik pozitsiyasi**. Tanqidiy fikrlashga yo‘naltirilgan ta’limda o‘qituvchi yagona “to‘g‘ri javob” manbai sifatida emas, balki talabaning fikrlash jarayonini boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi. O‘qituvchining “Bu xulosaga qanday keldingiz?”, “Fikringizni qanday dalil bilan asoslay olasiz?”, “Boshqa nuqtayi nazarni qanday izohlash mumkin?” kabi savollari talabaning fikrlash jarayonini chuqurlashtiradi.

Beshinchi omil — **refleksiv faoliyatni tashkil etish**. Mashg‘ulot yakunida talaba faqat mavzuni qay darajada o‘zlashtirganini emas, balki qanday fikrlaganini ham tahlil qilishi kerak. Masalan, “Bugun men qanday xulosaga keldim?”, “Qaysi dalil mening fikrimni o‘zgartirdi?”, “Qaysi jihat men uchun hali noaniq?” kabi savollar metakognitiv monitoringni kuchaytiradi. Halpernning modelida ham metakognitiv monitoring tanqidiy fikrlashni o‘qitishning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatiladi.

Oltinchi omil — **baholashning mazmuni va mezonlari**. Agar baholash faqat faktlarni eslab qolishga qaratilsa, talabaning tahlil va dalillash faoliyati ikkinchi darajaga tushib qoladi. Shu sababli tanqidiy fikrlashni baholashda muammoni tahlil qilish, dalillarni tanlash, xulosani asoslash, muqobil fikrlarni ko‘rib chiqish va o‘z pozitsiyasini himoya qilish kabi mezonlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish faqat muayyan interfaol metoddan foydalanish bilan cheklanmaydi. Ushbu jarayon talabaning psixologik tayyorgarligi va ta’lim muhitining pedagogik imkoniyatlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik asosida shakllanadi. Psixologik omillar tarkibida motivatsiya, kognitiv faollik, metakognitsiya, intellektual mustaqillik, refleksiya va noaniqlikni qabul qilish muhim o‘rin tutadi. Pedagogik omillar esa muammoli ta’lim mazmuni, interfaol metodlar, dialogik muloqot, hamkorlik muhiti, o‘qituvchining fasilitatorlik pozitsiyasi va tanqidiy fikrlashni baholashga yo‘naltirilgan mezonlarni qamrab oladi.

Ushbu xulosa oliy ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, psixologik va pedagogik omillarni yagona tizim sifatida loyihalash keyingi bosqichda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning mezonlari, indikatorlari va pedagogik modelini ishlab chiqish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Facione P.A. *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. – Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990. – P. 651–656.
2. Halpern D.F. Teaching for Critical Thinking: Helping College Students Develop the Skills and Dispositions of a Critical Thinker // *New Directions for Teaching and Learning*. – 1999. – №80. – P. 69–74.
3. Halpern D.F. Teaching Critical Thinking for Transfer Across Domains: Dispositions, Skills, Structure Training, and Metacognitive Monitoring // *American Psychologist*. – 1998. – Vol. 53, №4. – P. 449–455.
4. Dewey J. *How We Think*. – Boston: D.C. Heath & Co., 1933. – P. 3.
5. Ennis R.H. Critical Thinking: A Streamlined Conception // *Teaching Philosophy*. – 1991. – Vol. 14, №1.
6. Tiruneh D.T., Verburgh A., Elen J. Effectiveness of Critical Thinking Instruction in Higher Education: A Systematic Review of Intervention Studies // *Higher Education Studies*. – 2014. – Vol. 4, №1. – P. 1–17.
7. Ahern A., Dominguez C., McNally C., O'Sullivan J.J., Pedrosa D. A Literature Review of Critical Thinking in Higher Education // *Studies in Higher Education*.